

Bornholms historie

Jægerstenalderen (Ældre stenalder, indtil ca. 3.900 f. Kr.)

I de første årtusinder efter den sidste istid har klimaet, dyre- og plantelivet samt forholdet imellem land og hav været under konstant forandring. Bornholm har skiftevis været en ø og en halvø, omgivet af et skiftevis ferskt og salt havmiljø.

Vegetationsudviklingen fra lyse birke- og fyrreskove til mørkere hassel-, elme-, linde- og egeskove betød samtidig et skifte i dyrebstanden fra ren og elg til kronhjort, rådyr og vildsvin.

Klimatisk har der i en periode i jægerstenalderen været så meget varmere end i dag, at der i Hundsemyre og i Vallensgård Mose levede sumpskildpadder!

Fra ældre stenalder (jægerstenalder) kendes ingen synlige monumenter. Alle levn fra tiden før 3.900 f. Kr. er således helt eller delvis hav- eller jorddækkede. Det er kun enkeltfund og bopladser der kendes fra denne periode. Hidtil er der ikke fundet en eneste grav eller offerfund fra dette tidsafsnit. Bopladserne er i reglen små og dækker ofte kun 50-100 m². Selv hvor gentagne bosættelser har fundet sted, dækker de arealmæssigt sjældent mere end 1000 m². Stenalderjægerne har været mobile, dvs. de har flyttet bopladserne efter, hvor der sæsonmæssigt var de bedste jagtudbytter. Generelt tegner der sig et billede af, at de i sommerperioden, hvor fødemængden har været størst, har levet i enkeltfamiliegrupper. Om vinteren har familierne derimod været samlet på større bopladser, oftest ved kysten.

Enkelte stykker bearbejdet flint er blevet fundet i geologiske lag fra sen-istiden ved Korsodde og i Enekrogen ved Hundsemyre. De er de ældste spor af menneskelig aktivitet på Bornholm. Teoretisk set kan de stamme fra før den første istid, dvs. før 20.000 f. Kr..

De hidtil ældste bopladslevn blev i 1986 afdækket ved Vallensgård Mose. I forbindelse med en udgravning af bopladslag fra yngre stenalder fandtes et helt system af såkaldte frostkiler, hvori flintafslag og redskaber var blevet indlejret. Disse geologiske sprækker i jorden der især kan iagttages på Sydbornholm, er dannet i ekstreme kuldeperioder. Ved Vallensgård kan de kun dateres relativt, idet de er dannet efter, at bopladsen blev forladt. Ud fra enkeltfund af en harpun (fra søen) og en såkaldt skaftungepil fra en af de tilstødende bopladser ved søbredden skal bopladserne med stor sandsynlighed tilknyttes Brommekulturen.¹ Denne kultur er udbredt i hele det sydlige Østersø-område omkring 10.000 f.Kr. i en varmeperiode (Allerød-tid), der går forud for den sidste kuldeperiode, der slutter ca. 9.000 f. Kr.. Foreløbig er indlandsbopladserne ved Vallensgård de eneste, der kendes på Bornholm fra sen-istiden.

Muligheden for at finde ældre kulturer og kystbopladser kan være til stede. I forbindelse med isens afsmeltning blev vandstanden omkring Bornholm imidlertid hævet til omkring 15 meter over det nuværende niveau, og øen kan derfor have ligget for isoleret eller ganske enkelt været for lille til at rumme en jægerbefolkning. Svenske undersøgelser har vist, at der i Allerød-tid er sket en vandstandssænkning af et omfang, der kan have betydet, at Bornholm har været direkte landfast

¹ Senpalæolitisk jægerkultur navngivet efter bopladsen Bromme ved Sorø, der ligger på et lavt sandet næs, som i forhistorisk tid har strakt sig ud i en fladvandet sø. Bopladsen blev fundet af amatørarkæologen E.Westerby, efter lang tid systematisk søgning efter en boplads fra *senglaciale* kulturer. Trods den kalkfattige jord er der fundet enkelte knogler af fangstdyrene; det er overvejende elg, ren, bæver, jærv og svane, man har jaget. Redskabstyperne er få og omfatter faktisk kun: stikler, *skrabere* og *skaftungepile* fremstillet af *flint*. Der er ikke bevaret redskaber af ben eller tak. Brommekulturen er dateret til *Allerødtid* omkring 11.800-10.750 f.Kr. Kulturhistorisk er den knyttet til den nordtyske *Hamburgkultur* (ældste *dryastid* 13.500-12.750 f.Kr.) og til *Ahrensburgkulturen* (yngre *dryas* 10.750-9.550 f.Kr.). Brommekulturen kendes kun fra Danmark, Sydsverige og Slesvig-Holsten.

med det nuværende Tyskland-Polen. Hvor længe denne landforbindelse (landbroen) har eksisteret, vides endnu ikke.

I reglen er sen-istidens bopladser særdeles vanskelige at lokalisere. De er areal- og fundmæssigt små, og jordflydning eller senere kystdannelse kan have om- eller indlejret dem i tilsyneladende "rene" lag. Usædvanligt mange mosefundne dyr, især af ren, men også elg, synes at afspejle, at mængder af storvildt har strejft om på øen.

Ved at "oversætte" det nuværende terræn til et sen-istidslandskab vil det være muligt at forudsige, hvor storvildtsjægerne holdt til. Erfaringsmæssigt vil de fleste bosættelser være placeret omkring de større oprindelige søbassiner, på sandede næs/odder eller bakkeøer tæt ved til- eller fraløb af en bæk eller en å. Men også på markante højdepunkter nær et kildevæld eller i klippehuler/overhæng vil der være muligheder for at finde bopladser fra sen-istiden.

Fra tiden efter landbroens etablering kendes et stort antal bopladser med de karakteristiske små pilespidser (mikrolitter) fra den såkaldte Maglemosekultur,² der er udbredt i hele det sydlige Østersøområde i tiden 8.500–6.800 f.Kr.. Der er tale om en meget langvarig periode, der ud fra forskelle i pilespidstyper kan inddeles i fire tidsafsnit: 1) Den ældste periode karakteriseres ved simpelt tilhuggede pilespidser. Perioden er på Bornholm helt nyerkendt og bygger på undersøgelser af en boplads ved Saltuna. Foreløbig kendes kun denne ene boplads, men tilsvarende pilespidser er ikke ualmindelige på de bopladser, der domineres af lancetformede pilespidser (næste periode). 2) Fra denne periode kendes hele 35 bopladser. 3) I denne periode dominerer skæve trekant-pilespidser. Den hidtil fundrigeste Maglemosekulturplads fra Bornholm med flint, trækul og brændte knogler kan heføres til denne periode. Pladsen blev fundet i 1994 på østsiden af Kobbæen ved Kobbebro. Kun en meget lille del af bopladsen undersøgte i forbindelse med anlæggelsen af en cykelsti. De op til 70 cm. Tykke affaldslag og pladsens placering i nærheden af den datidige kyst kunne tyde på, at der er tale om en vinterboplads. Fra perioden kendes 17 bopladser. 4) Denne fase kendetegnes ved meget smalle trekant-pilespidser. Fra perioden kendes seks bopladser. Den pludselige vækst og gradvise nedgang i antallet af bopladser skal antagelig ses i sammenhæng med Bornholms skiftende størrelse, idet landområdet gradvis bliver mindre i løbet af Maglemosetid. Maglemosekulturens bopladser er alle indlandsbopladser. De samtidige kystbopladser må i dag alle ligge under vand.

Fra tidsrummet 6.800-4.500 f.Kr. (yngste jægerstenalder, Kongemose- og ældre Ertebøllekultur) kendes ikke et eneste fund fra Bornholm. Østersøen stiger kraftigt i denne periode, og landtangen bliver gradvist reduceret. At der ikke skulle findes bopladser fra denne periode forekommer dog usandsynligt. De fleste og største bopladser må antages at have været knyttet til den datidige kystlinie, der i dag ligger under vand, men omkring de største søer/moser og på markante udkigspunkter må der formodes at have ligget indlandsbopladser.

² Maglemosekulturen er navngivet efter en række bopladser beliggende ved Maglemosen øst for Mullerup i Vestsjælland. Den første plads blev lokaliseret i 1900 og kort tid derefter udgravet og publiceret af Nationalmuseet. I de følgende par årtier kom flere nye pladser til, bl.a. klassiske lokaliteter som Sværdborg Mose og Holmegård Mose. Ved Duvensee i Nordtyskland blev den første Maglemoseboplads uden for Danmark lokaliseret og udgravet. Det måske mest interessante fund fra Duvensee er i øvrigt en padleåre, der, sammen med enkelte andre fund, bl.a. fra Ulkestrup Lyng, bogstavelig talt skubber maglemosefolkene fra land og ud på søer, vandløb og - formentlig - havet for at udnytte fødevarerressourcerne i dette element mere effektivt end vi har vidnesbyrd om det fandt sted i senpalæolitisk tid.

Fra og med den yngste Ertebøllekultur³ (4.300-3.900 f.Kr.) er Bornholm (igen) befolket. Kulturelt er der imidlertid sket et skifte. Hvor Bornholm i ældste jægerstenalder var forbundet med kontinentet og jægergrupperne her, går de tætteste kontakter til omverdenen fra da af over Hammersundet til det sydøstlige Skåne. Vandstanden i Østersøen ligger i slutningen af Ertebøllekultur ca. 5 meter højere end i dag, og samtlige 11 kendte kystboplads er bevaret på land. Kystbopladserne er store og dækker ofte op imod 1000 m² eller mere. Formentlig repræsenterer de ikke alene vinterboplads, men også de første permanente helårsbosættelser. Karakteristisk er bl.a. tværpile af lokal flint og tykvæggede Ertebølle-kar med tapbund. Ved Grisby syd for Svaneke udgravedes i 1982-86 en kystboplads, der var blevet ind- og delvis omlejret i en strandvold. Takket være nogle al-lag, der ligesom havde forseglede affaldsdyngerne, var store mængder af organisk materiale af sæl og fisk blevet bevaret.

Bondestenalderen (Yngre stenalder, 3.900-1.700 f.Kr.)

Med yngre stenalder introduceres agerbruget. Tiden omkring 3.900 f.Kr. markerer et radikalt skift fra en jæger-/samlertilværelse i balance med naturen til en mere arbejdskrævende landbrugsnæring, hvor naturen bliver forsøgt kultiveret. Befolkningstallet øges, og mennesket sætter for alvor sit præg på omgivelserne. Landskabet skifter karakter, skoven brændes af og ryddes, agre og græsgange bliver anlagt, og de første blivende gravmonumenter opføres. Ved udgangen af perioden ca. 1.700 f.Kr. er størstedelen af den oprindelige skov helt ryddet, og talrige gravhøje vidner om, hvor stenalderens storbønder holdt til. Fra bondestenalderen kendes et stort antal enkeltfund, over 140 boplads, 70 grave og 130 offerfundsteder.

Til trods for at der i ca. 1000 år, inden agerbruget kom til Bornholm, fandtes et fuldt udviklet agerbrugssamfund kun 150 km. syd for Bornholm i Oder-udmundingsområdet, ser de første agerbrugere ud til at komme med den såkaldte tragtbægerkultur⁴ fra Skåne. Selvom afstanden i dag ikke forekommer uoverstigelig, findes der ikke mange vidnesbyrd om en kontinental kontakt. Derimod er de kulturelle bånd til de geografisk nærmest liggende Østerlen (sydøstlige Skåne) så tætte, at der må have været en livlig sejlads over Hammervandet. Forbindelsen til Skåne har spillet en stor rolle, ikke mindst fordi råmaterialet til det meget store antal slebne flintøkser, der benyttedes ved skovrydningerne, alle har måttet importeres. Det skyldes, at der på Bornholm kun findes flint i form af kugleflint, hvilket pga. størrelsen ikke muliggør en forarbejdning til større redskaber.

³ Ertebøllekultur, Ertebølle-tid, Ertebølleperiode der ligger i Mesolitikum, mellemlstenalderen eller ældre stenalder der er den meget lange periode af stenalderen, hvor menneskene overvejende levede af jagt og fiskeri, m.a.o.: de var, hvad man kan betegne som højt specialiserede jægere og samlere. Ertebølle-tiden er slutningen af den såkaldte jægerstenalder. Ertebøllekulturen er opkaldt efter den store skaldyng, også kaldt køkkenmødding der blev fundet ved Ertebølle ved Limfjorden. Knoglernes isotopsammensætning er for datidens mennesker omtrent den samme, som man kender den fra nogle grupper af eskimoer, der som bekendt levede fortrinsvis af havpattedyr. Betegnelsen fiskestenalder kan man finde i Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie (Bind 1 redigeret af Jørgen Jensen). Her fremgår det af en billedtekst "Senere hen i stenalderen blev fisk og havdyr (sæler) den helt dominerende kost. Den sidste del af jægerstenalderen burde derfor snarere kaldes fiskestenalderen". Der er ikke her tegn på at fiskestenalder er en "officiel" betegnelse. Fiskestenalderen, hvis man altså kan tale om en sådan - fulgte efter jægerstenalderen og blev efterfulgt af bondestenalderen. Man fældede lind i skoven for at få bast til bl.a. fiskenet, og man huggede hassel for at få grene til fiskeruser og køkkenværktøj.

⁴ Under den fælles betegnelse tragtbægerkultur er samlet en række neolitiske grupper i Mellem- og Nordeuropa, der alle har lerkar med mere eller mindre tragtfornet hals i forskellige udformninger som vigtigste karform. Talrige ligheder inden for disse gruppers materielle udstyr, såvel som ligheder i erhvervs-, bosættelses- og gravformer, gør det rimeligt at betragte dem som nært forbundne underafdelinger af den samme overordnede kultur, tragtbægerkulturen, hvis begyndelse i Mellem- og Nordeuropa falder sammen med udviklingen af de første kobberbrugende kulturer i det sydøstlige Mellemeuropa. Inden for tragtbægerkulturens meget betydelige udbredelsesområde kan der udskilles i hvert fald fire store grupper, nemlig en vestlig omfattende området fra den nedre Rhin og Nordsøen til Elben, en sydlig, der rækker fra Mellemtyskland helt over til Ukraine, en østlig med tyngde i det mellemste og nordlige Polen og endelig en stor nordlig omfattende Nordøsttyskland inkl. Slesvig-Holsten, Danmark, Syd- og Mellem-sverige og dele af Sydnorge. Michelsbergkulturen langs Rhinen, øvre Weser og øvre Elben repræsenterer muligvis en femte stor gruppe af tragtbægerkulturen.

De første bønder var svedjægerbrugere, der ved at udnytte de frigivne næringsalte fra den afbrændte skovbevoksning kunne høste med stort udbytte i nogle få år. Herefter blev jorden udpint, og en ny rydning måtte foretages. De hyppige rydninger betød, at bopladserne efter en årrække måtte flyttes. Fra den første agerbrugstid kendes derfor et stort antal små og kortvarige bopladser. De er fundet på meget lette og fra naturens side veldrænedede sandjorder, ofte på højdedrag i nærheden af et kildevæld.

Stenalderbøndernes huse er der fundet spor af mange steder. I reglen findes der kun enkelte stolpehuller, men ved Limensgård i Åker er det lykkedes at finde størstedelen af et hus fra ca. 3.800 f. Kr..

På Bornholm kendes kun nogle få jordgrave fra tiden 3.900-3.500 f.Kr. I den øvrige del af landet og i Skåne kendes allerede fra den "anden generation" af bønder ca. 3.700 f.Kr. regulære langhøje opført af jord og træ. Disse anlæg er rektangulære eller trapezformede og anlagt regelmæssigt øst-vest. På Bornholm kendes flere øst-vest orienterede langhøje, enkelte er endnu bevarede og fredede som ved St. Loftsgård i Pedersker, men uden sonderingsgravninger vil det ikke være muligt at afgøre, om denne ældste gravmonumenttype også findes på Bornholm.

Dysserne repræsenterer den ældst kendte monumentale gravform på Bornholm. De er anlagt imellem 3.500-3.300 f. Kr. og konstrueret med et enkelt gravkammer opført af sten og overdækket med kun en stor dæksten, omgivet af en rektangulær øst-vest orienteret jordhøj med randsten. Dysserne var oprindeligt opført for enkeltpersoner, men blev ofte genbrugt. Som en videreudvikling og konsekvens heraf afløstes dysserne af jættestuerne, hvor der var plads til flere i det samme gravkammer. Jættestuerne og gravfundene heri udtrykker som de fleste gravanlæg i alle oldtidsperioder en grundlæggende tro på et liv efter døden.

Jættestuer er altså en videreudvikling af dyssekamrene, opført 3400-3300 f. Kr. De store stenkamre vidner om en overlegen teknisk kunnen. Med enkle hjælpemidler - ruller, slæder og løftestænger - er sten på mere end 10 tons bragt på plads. Man troede derfor tidligere, at jættestuerne var byggede af kæmper med overmenneskelige kræfter.

En jættestue består af et aflangt rektangulært, ovalt eller trapezformet gravkammer med en orientering, der kan variere fra N-S til Ø-V. Længden kan variere fra 3-6 m, bredden 1,5-2 m og højden 1,5-1,7 m. Gulvarealet i de bornholmske jættestuer måler 5-11 m².

De fleste gravkamre er bygget med 4 bæresten i hver side, 2 gavlstene i den syd-vestlige ende og kun 1 gavlstene i den nord-østlige ende. Kammeret dækkes oftest af 2-3 svære sten. Alle stenene er svære isskurede granitsten, der vender de glatte sider indefter i kammeret. For at holde kammeret jordfrit er mellemrummene mellem de sten, der ikke passer nøje sammen, udfyldte med tynde sandstensfliser, såkaldt tørstensmur. Ofte vinkelret og symmetrisk midt på kammeret findes en lav indgang. Afhængig af længden kan den være med 2-3 dæksten. I flere gange findes også tærskelsten og op til to sæt karmsten.

Adgangen til kammeret kan være lukket med 1-2 dørsten. Gulvet består enten af rent ler eller findes dækket af flade stenfliser lagt i ler. De fleste bornholmske jættestuer har været dækket af en rund jordhøj, 10-20 m i diameter, 1-3 m høj og med markerede randsten ved højfoden.

Jættestuerne har fungeret som kombinerede grav- og offerpladser. Ved indgangen, på og ved randstenene, har man ofret lerkar, formentlig med madofre, og flintredskaber som led i en forfædre dyrkelse.

Jættestuernes form er blevet tolket som en symbolsk livmoder, hvor de døde sjæle, med indgangens retning mod den opstigende sol, skulle sikres genfødsel.

Jættestuerne er bygget til at rumme flere individer, men menes som de ældre dysser oprindeligt at være forbeholdt en lille elite. Størstedelen af befolkningen formodes gravlagt i simple jordgrave, der både kan være vanskelige at finde og på grund af manglende gravgaver vanskelige at datere.

En gang anlagt blev jættestuerne benyttet gentagne gange, så uforstyrrede begravelser er sjældne. I de bornholmske jættestuer er der ikke fremkommet et så velbevaret knoglemateriale, at det har været muligt at afgøre, hvorledes de gravlagte har været placeret. Smuldrede skeletdele er fundet i

flere forseglede gulvlag. De yngste skeletrester kan i reglen dateres til dolktid, bondestenalderens sidste periode, 2400-1700 f.Kr. Fra ældre bronzealder (1700-1100 f.v.t) kendes ingen sikre fund, men i yngre bronzealder (1100-500 f.Kr.) findes der i de fleste bornholmske jættestuer én enkelt brandgrav. De ofte mange skåltegn på jættestuernes dæksten formodes at være knyttet til denne sidste gravlæggelse. Det, at der aldrig findes mere end kun én brandgrav, har skåltegnene måske skullet sikre.

Lundestenen er Bornholms største jættestue, restaureret i 1939 af Nationalmuseet. Ved den lejlighed fandt man ved kammerets nordvæg 2 lerkar, hvoraf det ene var smukt dekoreret. I bundlaget fandtes blandt mange smuldrede skeletrester over 100 ravperler, formet som små økser og køller, de fleste stærkt fragmenterede. Endvidere fandtes 24 flintknive og flækker samt 5 skaftungepile. Fundene kan dateres til den sene og sidste del af "jættestuetiden", ca. 3000-2700 f.Kr.

Flere af gravgaverne lå i jættestuens indgang. Det skyldes, at ældre grave er blevet udrømmet forud for nye gravlæggelser. Enkelte skår kunne dateres til dolktid, bondestenalderens sidste periode, 2400-1700 f.Kr. På alle 4 dæksten og på indersiden af bærestenen i kammerets vestende kan man finde skålformede fordybninger. Lundestenen blev fredet i 1884. Lerkar fra gravkammeret findes udstillet på Bornholms Museum.

Med udgangen af tragtbægerkulturen omkring år 2.800 f.Kr. ophører den omfattende genbrug af og offerhenlæggelser ved jættestuerne. Generelt er der på denne tid, over store dele af Europa, tale om et markant kulturskifte, bl.a. markeres enkeltindividet fra nu af ved en selvstændig gravlæggelse (enkeltgrav).

Efter en omfattende rydningstid med mange skiftende og små bosættelser (ca. 1000 m²) bliver bebyggelsen omkring 3.500 f.Kr. mere stabil, og der optræder færre, men større og mere permanente bopladser (ca. 5000 m²). Bebyggelsen placerer sig fra denne tid især i kystområdet fra Hasle over Sydbornholm til Svaneke. Det er endnu i dag de for kornavlens bedste områder af øen. Bopladserne er størst på Sydbornholm. På Nordbornholm er bopladserne til gengæld mindre og ofte tidsmæssigt kortvarige.

Fra tragtbægerkulturens sidste del omkring 2.800 f.Kr. kendes fra Sydbornholm særlig store bopladser (op til 10.000 m²) med flere samtidige gårde. Ved Ndr. Grødbygård og Limensgård i Åker er der fundet over halvtreds almindelige beboelseshuse.

De største bopladser ved Vasagård (ca. 2,5 ha.) og Ringborgen (ca. 4 ha.) har været befæstede. Ved Ringborgen rækker bosættelsen ud over palisadehegnet og dækker anslået et 10 ha. stort område. Med udgangen af tragtbægerkulturen og kulturskiftet til stridsøksekulturen⁵ ser de store befæstede bopladser ud til at ophøre. Vi kender ikke omstændighederne, men større bebyggelseskoncentrationer ser først ud til igen at opstå i yngre jernalder. Fra sidste del af stenalderen synes bebyggelsen at ligge mere spredt, og bl.a. udnyttes det indre af øen igen.

⁵ Betegnelsen på en neolitisk kultur, hvis bærere menes indvandret i Holsten og Skandinavien henimod slutningen af 3. årtusinde f. Kr. Den danske enkeltgravskultur (stridsøksekulturen) to grene: den jyske enkeltgravskultur og den ødanske enkeltgravskultur repræsenterer en lokalgruppe inden for den snorekeramiske kultur, et kompleks af beslægtede kulturer, som er udbredt i Mellem- og Østeuropa og langt ind i Rusland. Kendskabet til enkeltgravskulturen stammer næsten udelukkende fra grave. Inden for den jyske enkeltgravskultur skelnes der - alt efter gravens placering i høj - mellem tre på hinanden følgende perioder - undergravstid, bundgravstid og overgravstid. I undergravstid er gravene nedgravet under jordoverfladen, den gravlagte ligger i sidestilling med optrukne knæ med en stridsøkse af bjergart foran ansigtet. Over graven er opført en lav høj. I bundgravstiden anlægges graven på høj bunden, eller kun lidt nedgravede. I overgravstiden ligger de grave, der er anlagt i ældre høje over bund- og undergravene. Karakteristisk for enkeltgravskulturen er den elegante stridsøkse i bjergart med skafthul og de med snoreindtryk ornamenterede keramik. Som arbejdsøkse anvendtes en groft udført tyknakket flintøkse.